

१९७४ मधील साहित्य समीक्षा

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - ललित, संपा. केशव कोठावळे, मॅजेस्टिक प्रकाशन, गिरगांव, मुंबई, जून १९७५)

सोयीस्कर वर्गवारी करताना असे आढळते की दोन पुस्तके संपूर्णतः नाट्याला वाहिली आहेत. 'शोकनाट्याचे साहित्यरूप' पूर्वीच शोधलेले सदा कऱ्हाडे आता 'सुखनाट्याचे साहित्यरूप' शोधताना आढळतात. मुख्यतः विद्यार्थ्यांना डोळ्यांपुढे ठेवून लिहिलेल्या या पुस्तकात अपेक्षित ते गुणदोष आहेत. (फारशी महत्त्वाकांक्षी नसलेली) संदर्भसूची, परिभाषासूची, विवरणात मराठी नाटकांची उदाहरणे, इत्यादींमुळे पुस्तक उपयुक्त ठरते. पण तात्त्विक चर्चा तुटपुंजी आहे.

शोकनाट्यात अनुभवाची पूर्णता असते की अंतिमता? शोकनाट्य क्रांतिप्रवण नाही असे म्हणण्यास आधार काय? सुखनाट्याच्या संदर्भात संहितेपेक्षा प्रयोग महत्त्वाचा ठरण्याची शक्यता अधिक नाही काय? मग त्याचे बाजूला काढलेले साहित्यरूप शोधून नाट्याचा शोध लागेल का? यासारख्या प्रश्नांना लेखकाने जुजबी स्पर्श केला आहे. 'कॉमेडी ऑफ ह्यूमर'चे 'विनोदप्रधान सुखनाट्य' म्हणताना त्यांची जी गल्लत झाली आहे ती पाहता आपले आधार लेखकाने नीट तपासले नाहीत अशीही शंका येते. विविध नाट्यरूपे वा नाट्यांगे यांचे अभ्यास पुस्तिकारूपाने प्रसिद्ध झाले तर हवे आहेत. पण काम जरा अधिक जबाबदारीने व्हायला हवे.

कानेटकरांचे 'नाटक : एक चिंतन'

वसंत कानेटकरांचे 'नाटक : एक चिंतन' हे पुस्तक एका दृष्टीने महत्त्वाचे. कारण कलावंताने स्वतःच्या कलेविषयी बौद्धिक चर्चा करणे हीच गोष्ट अजून आपल्याकडे अपुर्वाईची. या पुस्तकाचा दुसरा विशेष असा की तात्त्विक भूमिकांची आग्रहाने चिरेबंदी रचना न करता काही नाट्यविषयक प्रश्नांसंबंधीच्या आपल्या अनुभवांचे विश्लेषण करण्यात कानेटकरांना अधिक रस आहे. त्यामुळे त्यांचे निष्कर्ष फारसे नवीन वाटले नाहीत तरी निष्कर्षपर्यंत पोचताना त्यांना ज्या जाणिवा झाल्या त्याचे निर्देश मार्मिक वाटतात. 'ट्रॅजेडीत मेलोड्रामा आणि कॉमेडीत फार्स बहुधा नेहमीच मिसळला जातो.' 'संहितेतले शब्दरूप नाट्य हे नाट्यकलेच्या माध्यमात रूपांतरित वा संस्कारित होण्यावरच नाटकाची नाटक म्हणून यशस्विता अवलंबून असते.' 'रंगमंचावरील भोजनादी दृश्ये आणि प्रेक्षकांची अन्नक्षुधा यांचे जे संबंध आहेत तेच संभोगशृंगाराची दृश्ये आणि कामवासना यांचे आहेत.' यांसारखी निरीक्षणे या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहेत. अधिक कसोशीच्या नाट्यतत्त्वचर्चेलाही कानेटकरांनी जरूर प्रवृत्त झाले पाहिजे.

केतकरी मौलिक स्पर्श असलेले लेख

स्फूट लेखांच्या संग्रहांची संख्या गेल्याही वर्षी अधिक होती. 'डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर वाङ्मयविषयक लेख' हे गं. दे. खानोलकरांनी संपादलेले लेख. यातील सर्व लेख लेख नाहीत. टीपा म्हणण्याइतका त्रोटक मजकूर आहे, त्याचप्रमाणे आठवणी व चरित्रकथनात्मक लिखाणही आहे. 'महल' भाषेवरील लेखही वाङ्मयीन म्हणावयाचा तो थोडासा ओढूनताणूनच. पण सर्वच लिखाणात केतकरी मौलिक स्पर्श आहे.

'इंग्रजीत साहित्यशास्त्र नाही, तथापि काव्यचर्चा (लिटररी क्रिटिसिझम) इंग्रजी संस्कृतीत आहे.'

'स्त्रियांसाठी स्त्रिया चळवळी करू लागल्या नाहीत. त्यामुळे स्त्रियांचे खरे वाङ्मय पैदा होऊ लागले नाही.'

'अमेरिकन परिस्थितीमध्ये तेथील लोकराज्य हा महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळे तेथील वाङ्मयावर काही विशेष परिणाम झाले आहेत.'

'चरित्रवाङ्मयाचा शास्त्रीय वाङ्मयाशी पुष्कळच संबंध आहे.'

केतकरांच्या साहित्यदृष्टीत समाजशास्त्रज्ञाचा व्यापक आवाका नेहमीच दिसतो आणि त्यामुळे त्यांचे लिखाण वेगळे उठून दिसते.

'जास्वंद' : कसोटीचा टीकाप्रयत्न

आचवलांचे 'जास्वंद' हे टीकालेखांचे पुस्तक हा एक मनःपूर्वक आणि कसोटीचा टीकाप्रयत्न. गाडगीळ, इंदिरा संत, जी. ए. कुलकर्णी, पु. शि. रेगे आणि खानोलकर यांच्या कथा-काव्यावर वास्तु व चित्र या कलांच्या अभ्यासाचे संचित घेऊन केलेली समीक्षा. तात्त्विक भूमिका वास्तु, चित्रकलांनी मुख्यतः निश्चित केलेली आणि आकर्षक शब्द व भावनाशयांच्या बांधणीचे. काही वेळा म्हणूनच आचवले दृक्-प्रतिमांना जादा महत्त्व देतात. 'आभासा'च्या लॅंगरणीत तात्त्विक भूमिकेच्या जवळ येत राहतात. कुठेतरी मर्दकरी समीक्षाही मागे तरळत असल्याचा भास होतो. स्पंदनलयासारखे मुद्दे मग अस्पष्टच राहतात. ते एखादी कलाकृती उलगडतात चांगली पण त्याविषयीची तात्त्विक भूमिका मांडताना धूसर राहतात.

ठाशीव आणि निश्चित भूमिका घेणारी 'पायवाट'

नरहर कुरुंदकरांच्या टीकालेखांचे 'पायवाट' हे पुस्तक त्यांच्या नेहमीच्या प्रघातानुसार दमदार आहे. 'देवल वास्तववादी नसून त्यांची नाट्यशैलीच फार तर वास्तववादी म्हणता येईल, द. ग. गोडशांच्या 'पोत' मधील भूमिकेला वस्तुनिष्ठ पुरावा ठिसूळ आहे व यांचे लिखाणही समीक्षेत न मोडता कलांचा समुच्चयाने विचार करण्याच्या प्रयत्नात मोडते, वा. ल. कुलकर्णी हे मराठी समीक्षेत युगप्रवर्तक आहेत, साहित्यशास्त्राची परंपरा आकळिली नाही तर संबंधित साहित्याचे रूपही कळत नाही,' इत्यादी विचार ठाशीवपणे व स्वच्छपणेच समोर येतात. प्रत्यक्ष कलाकृतीविषयी व विशिष्ट तात्त्विक भूमिकेविषयी लिहिताना कुरुंदकर कमीअधिक प्रमाणात ठाशीव असले तरी एकंदरीने त्यांचे लिखाण निश्चित भूमिका घेते व परिणामी विनाकारण धूसर राहत नाही.

'साहित्य-तोलन' हा मा. गो. देशमुखांचा संग्रह संमिश्र स्वरूपाचा आहे. यातील काही लेख म्हणजे रसग्रहणात्मक टीपा होत ('नावात काय आहे?', 'बी आणि पिंगा'). 'प्रादेशिक बोली आणि ग्रांथिक भाषा', 'यादवकालीन मराठी', 'मराठी : राज्यभाषा आणि राजभाषा', 'मराठीचे अध्यापन' इ. लेख हे समीक्षात्मक नव्हेत. 'गांधीवादाचा मराठी साहित्यावर परिणाम' या लेखाचे केंद्रच ढळले असल्याने विनोबा हे गांधीवादी निबंधकारांचे सम्राट असा निष्कर्ष नोंदविलेला दिसतो! यापेक्षा उषा देशमुखांचा 'साहित्यतरंग' हा संग्रह अधिक एकसंध आहे. संतकवी, नवकवी आणि समीक्षा या तीन विषयांवरील लेखांत संतकवींवर लिहिताना कथानकाची वीण, शैली, शब्दकळा इ. च्या आधाराने लेखिका अधिक ठामपणे लिहिते. 'मर्दकर, रेगे, बापट, बोरकर, करंदीकर हे कवी मुख्यतः सौंदर्यवादी दृष्टीचे आहेत' म्हणणारी लेखिका डळमळीत काव्यसमीक्षा करत आहे म्हटल्यास आश्चर्य वाटू नये. 'गडकरी समीक्षेची समीक्षा', 'मराठी कथेची वाटचाल' इ. लेख प्रामाणिक आढाव्यापलीकडे जात नाहीत. एकूण संग्रह एकसंधी असला तरी एकसुरी पण आहे. विषयानुरूप वेगळेवेगळे निकष वा उपपत्ती व्यूह यांची मागणी होत असते याचा लेखिकेला विसर तर पडला नाही ना असा प्रश्न उभा राहतो.

तत्त्वचर्चेच्या स्वरूपात जी पुस्तके प्रकाशित झाली ती अर्थातच विशेषज्ञांकडून. अशांची सखोल समीक्षाही विशेषज्ञांकडूनच व विस्तृत व्हायला हवी 'ध्वनिसिद्धांत' हा मधुकर आष्टीकर यांचा ग्रंथ व 'प्राचीन काव्यशास्त्र' हा र. पं. कंगल्यांचा ग्रंथ अशा पुस्तकांत समाविष्ट होतो. साहित्यशास्त्राच्या भारतीय परंपरेचा आपला अभ्यास इतका तुटपुंजा असतो की रस, ध्वनी इत्यादी

महत्त्वाच्या संकल्पनांच्या दीर्घ परंपरेची माहिती सर्वसामान्यतः वाङ्मयाच्या अभ्यासकात आढळत नाही. तेव्हा आपली परंपरा आपल्याला समजावून सांगण्याचे कार्य महत्त्वाचे ठरते. काव्याच्या बव्हर्धीपणापासून कलाकृतीच्या बव्हर्धीपणापर्यंतची वाटचाल आता आपल्या समीक्षेने केली असल्याने ध्वनिसिद्धांताची ओळख सांगोपांग करून देणारा आष्टीकरांचा प्रयत्न महत्त्वाचा म्हटला पाहिजे. कंगल्यांचे पुस्तक छोटेखानी इतिहासाप्रमाणे आहे. लेखन पारदर्शी आहे. उपसंहार या प्रकरणात समतोल दृष्टिकोनातून भारतीय साहित्यशास्त्राची आजच्या बदलत्या साहित्याच्या संदर्भातली उपयुक्तता अधोरेखित केली आहे.

सौंदर्यशास्त्राच्या अभ्यासकांची गीता

'सौंदर्यमीमांसा' हा रा. भा. पाटणकरांचा ग्रंथ सौंदर्यशास्त्राचा व्यापक नकाशा मराठीत व्यवस्थितपणे, सांगोपांगपणे व स्पष्टपणे उपलब्ध करून देणारा पहिला प्रयत्न होय. भारतीय व पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्रीय परंपरांचा तपशीलवार विचार; लौकिकतावाद, द्विध्रुवात्मकता, बहुविध निकषावर आधारित मूल्यमापन, इत्यादी सिद्धांतांचा निःसंदिग्ध आणि तर्कसंगत पुरस्कार यामुळे हे पुस्तक सौंदर्यशास्त्राच्या अभ्यासकांची गीता ठरेल. साहित्याधारित सौंदर्यशास्त्राला आजपर्यंत जो खंबीर तात्त्विक आधार उपलब्ध नव्हता त्याची उणीव पाटणकरांनी भरून काढली आहे. संदर्भसूची, विषयसूची, टीपा या बाबतीतही हे पुस्तक सर्वांशांनी आदर्श आहे. पुढील काही वर्षे सौंदर्यशास्त्राचा अभ्यास या पुस्तकाच्या छायेखाली वावरणार, वाढणार हे नक्की.

'पाच भक्तिसंप्रदाय' (र. रा. गोसावी) आणि 'कवि श्यामराजकृत राजगोपालविलास' (माणिक धनपलवार) ही पुस्तके साहित्यचर्चेत मोडत नाहीत. नाथ, दत्त, महानुभाव, वारकरी, समर्थ या संप्रदायांनी प्रेरित मराठी साहित्याचा आवाका लक्षात घेता त्यांचा इतिहास उपयुक्त ठरावा. पण आहे या स्वरूपात साहित्यसमीक्षेत पुस्तक जमा होणे अवघड. धनपलवारांनी तंजावरकडील श्यामराज या १८ व्या शतकातील कवीची रचना प्रथमतः संपादून अभ्यासकांना उपलब्ध करून दिली आहे. नामनिश्चय, कालनिर्णय, संहिता, पाठभेद, भाषाविशेष इ. सर्व संपादनाच्या अंगांचा आवश्यक तो आढळ या पुस्तकात होतो.

या प्रदक्षिणेचे फलित काय सांगावे? समीक्षेसारख्या विषयात मातबर लिखाण थोडे व्हावे यात आश्चर्य नाही. समीक्षेच्या वार्षिक वाटचालीचा आलेख नेहमीच ओबडधोबड वाटतो. विशेषतः लेखसंग्रह सरसकटपणे प्रकाशित केलेले आढळतात. या बाबतीत थोडासा चोखंदळपणा दाखविणे शक्य नाही काय?